

Magyar diplomáciai források az azeri–örmény viszályról¹

Gyakran hallani azt a narratívát, hogy az 1980-as évek végén kezdődő hegyi-karabahi (*tarabat*, *Arc'ax*, *Qarabağ*) etnikai összetűzés verte az első jelentős szöveget a Szovjetunió koporsójába. Bár ez a megállapítás az első pillantásra túlzónak tűnhet, de tény, hogy a viszály kiszélesedése hatással volt a „birodalom” szétesésére. Ritkaságszámba megy, hogy magyar nyelven, első-sorban magyar nyelvű levéltári források alapján elemzés jelenik meg a karabahi fegyveres konfliktus történeti hátteréről. A historiográfiai űrt próbálja betölteni a tavalyi év végén, Kőszegi Margit, Seres Attila és Bottlik Zsolt szerkesztésében megjelent forráskiadvány. A kötet a bevezető tanulmányok mellett olyan magyar diplomáciai (nagyköveti) és egyszersmind korábban titkosított iratokat és jelentéseket tartalmaz, amelyek az örmény és az azeri nép között Hegyi-Karabah hovatarozása kapcsán, 1987–1989-ben kirobbant, majd kiújult és eszkalálódott konfliktusról számoltak be. Ezenfelül a munka a konfliktus korabeli magyar recepciójába, illetve az 1985–1991 közötti magyar–szovjet, magyar–örmény és magyar–azeri kapcsolatokba is bepillantást enged. Mi több, a hegyi-karabahi konfliktusról szóló kötet pontos képet nyújt az akkor már a felbomlás küszöbén álló Szovjetunióról a glasznoszty, illetve a peresztrojka idején, valamint a késői Kádár-kor, illetve a magyarországi rendszerváltozás világáról is.

Karabah mind a két szemben álló nép számára fontos történeti terület, és szerepet játszott a nemzeti identitás alakulásában. Az örmények kötődése régebbi, sok évszázadra vezethető vissza, amit többnyelvű (latin, görög, georgiai) középkori források is megerősítenek. A 11–19. században a kolóniák (*gaht'k'*) mellett ez a tartomány vált az örmény nemzeti megmaradás és kultúra mentővárává, mivel a történelmi Örményország területe a 11. század közepétől kezdve sivár pusztasággá vált a szüntelen hódítások, háborúságok és üldöztetések, az anyaországi örmény lakosság biblikus méretű elvándorlása következtében. A mai Karabah viszont – részben földrajzi elszigeteltségének köszönhetően – megőrizte örmény jellegét. Az ott élőket helyi főnemesi (*naxarark'*, *melikk'*) családok vezették, amelyek a késő középkortól kezdve behódoltak a muszlim perzsa és török (türkmén) ajkú uraiknak. Ugyanakkor az adók befizetése fejében az örmények szabadon intézhették belső ügyeiket és szabadon gyakorolhatták keresztény hitüket, ami tagadhatatlanul kedvező légkört biztosított az örmény nyelv és kultúra felvirágzásához, valamint megmaradásához. A másik identitásképző tényező, hogy az örmények apostola, Világosító Szent Gergely (*Surb Gigor Lusaworič'*, 287–331) katolikosz – miután lemondott az egyházfőségről – Karabah területén vonult szerzetességbe 330 körül, majd ott megalapította a máig is létező Amarasz (*Amaras*) monostort, amely már a kora középkortól kezdve az örménység egyik legfontosabb zarándokhelyévé, egyházi és kulturális köz-

¹ Seres Attila – Kőszegi Margit – Bottlik Zsolt: *A karabahi konfliktus árnyékában*. Bp., ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék – Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, 2022. 238 p.

pontjává vált. Az 5. század elején az önálló örmény írásbeliséget megalkotó és a Bibliát (*Ast-wacašunč'*) örmény (*grabar*) nyelvre lefordító, a katolikus és az ortodox egyház szentjeként is tisztelt Szent Meszrop Mastoc (*Surb Mesrop Maštoc'*, 362–440) apát a nevezett karabahi monostorban alapított iskolát, és maga is oktatott ott a források tanúsága szerint.

A forráskiadvány két jól elkülöníthető részre tagolódik. A bevezető rész az örmény és az azeri nacionalizmus történelmi gyökereit vizsgálja a legújabb szakirodalom feldolgozása segítségével. Jól összefoglalja a történelmi okokat, és kiválóan bemutatja, hogy a 19. században, a cári időszakban miképpen jelenik meg a nacionalizmus az azeri és az örmény népesség körében. A tanulmányok értő módon közelítik meg a lényegét, rámutatva, hogy a mai befa-gyott konfliktus kialakulása vagy kiinduló oka elsősorban az 1920. évi bolsevik hatalomátvétel következménye volt. Szergej Kirov, Grigorij (Szergo) Ordzsonikidze és Joszif Sztálin 1921-ben a bolsevikok által kialakított Szovjet-Azerbajdzsán területéhez csatolta az akkor is többségében örmények lakta Arcahot, a mai, ismert nevén Hegyi-Karabahot. A bolsevik vezetők önkényes módon húzták meg a határokat a Kaukázuson túli régióban, ügyet sem vetve a tényleges vallási és etnikai viszonyokra. Így került többek között az ugyancsak örmény Nahicseván (*Naxijewan, Naxčawan, azeriül Naxçıvan*) történelmi tartomány Azerbajdzsánhoz. A szovjet vezetők végső soron ezzel a tetteikkel vetették el a mai napig tartó gyűlölet magyát. A helyzetet a Szovjetunió időszakában leginkább a „parázs a hamu alatt” metaforával lehet jellemezni, majd a parázs 1987-ben lángra lobbant, és mérhetetlenül sok fájdalmat és szenvedést okozott és okoz mindkét nép számára. Kevésbé ismert, hogy az azeriek török nyelve erős kulturális közvetítő eszközzé vált a 18. században a Kaukázuson túl az ott élő népek körében. Sőt, a 18–19. századi örmény költészet nyelve is az azeri volt: például a korszak örmény költői azeri nyelven jegyezték le a legszebb szerelmi verseiket.

Az örmények esetében a nacionalizmus a 18. század utolsó harmadában vette kezdetét, nyugati hatásnak, a katolicizmus terjedésének köszönhetően. A 16. század közepétől, a tridenti zsinat korszakától (1545–1563) egészen a 18. század közepéig igen feszült, olykor nyíltan ellenséges volt a keleti (apostoli rítusú) örmény keresztények viszonya a katolikusokkal. A helyzet azonban a 18. század végére jelentősen megváltozott. Az 1701-ben – Konstantinápolyban, a bencés rend mintájára, az Apostoli Szentszék áldásával – életre hívott örménykatolikus mechitarista rend a katolicizmus terjesztése mellett fontos szerepet játszott az oktatásban, továbbá az örmény kultúra és tudomány ápolásában. A 18. század utolsó harmadában a mechitaristák a felvilágosodás hírnökeivé váltak az örménység körében, és ők kezdték hirdetni az önálló örmény államiság és nemzeti ébredés (*Zart'onk', Zart'unok'*) gondolatát. Gyakorlatilag az úgynevezett örmény reneszánsz vagy nemzeti ébredés közvetlen elindítói voltak. Olyan hatékonyan bizonyultak, hogy az általuk terjesztett „új idők új dalai” iránt a keleti, apostoli hitű örmények is fogékonyak lettek. Úgy véljük, hogy a kötet bevezetőjében nagyobb hangsúlyt kellett volna fektetni erre a kérdésre, egyébiránt jelentős monográfiák is születtek erről angol, francia, olasz és német nyelven.

Fontos lett volna tisztázni a bevezetőben az örmény diaszpóra fogalmának (*Hayakakan Sp'riwk'*) a helyes használatát is, mivel az örmény stúdiumokban diaszpóra alatt csupán az 1898–1915. évi örmény népiirtások következtében külföldi országokba elmenekült örménységet értik. A középkortól a 19. század végével bezárólag a külhoni örmény közösségeket a már említett kolónia (*galut'k'*) névvel illették mind az örménység, mind a történettudomány művelői körében. Az erdélyi, a krími vagy a lengyelországi (galíciai és podóliai) örmény közösségekre a kolónia fogalmát vagy megjelölést használjuk.

A bevezető részekkel kapcsolatban még két fontos dologra szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyik a kaukázusi Albánia (*Arran, Rani, Aran, Ałwank'*) kérdése. Azért kell itt erről

említést tenni, mert Hegyi-Karabah eredendően ennek a ma már nem létező ősi államnak volt a része. Az országot a görög és latin nyelvű források Albánia néven ismerték (nem azonos a Balkán-félszigeten fekvő Albániával!). Területe nagyjából a mai Azerbajdzsánra terjedt ki. Hol önálló, hol csak részben független keresztény királyságként, majd később fejedelemségként létezett a 4–10. század közötti időszakban. A kaukázusi albánok a késő középkorban egy ma már nem létező, a georgiai (grúz) nyelvvel rokonságban álló nyelvet beszéltek. A kaukázusi Albániába a 4. század első évtizedeiben jutott el a kereszténység Örményország, Georgia és a Szentföld felől, majd államvallássá vált. Ennek köszönhetően született meg a kaukázusi albánok önálló írásbelisége is. Az ország vazallusként jól alkalmazkodott a perzsa és az arab hódítókhoz az 5–7. században, és meg tudta őrizni kereszténységét és magas kultúráját, a kutatók a kaukázusi Albánia virágkorát is erre az időszakra teszik. Meglepő módon Albánia végzetét nem az iszlám terjeszkedése okozta. Az országot 910–915 között a Kaszpi-tenger felől érkező és a Kura folyón felhajózó varégok pusztították el. Megszűnt az ország és az államszervezet, ami utat nyitott a régió iszlamizálásának, a török ajkú népek nagyszámú bevándorlásának a Kaukázuson túli területekre.

A másik dolog, amire felhívánk a figyelmet, Nahicseván kérdése. Az egykoron volt tartomány, majd autonóm terület helyzete szorosan összefüggött Hegyi-Karabahal. 1921-ben ez a kis terület Azerbajdzsánhoz került jelentős számú örmény lakossággal. A tudomány művelői előtt sem igazán ismert, hogy Nahicseván hosszú időközön át a történeti Örményország egyik legkeletibb provinciája volt, és mint határ menti tartomány szerepelt a korabeli kútfőkben. Elnevezése ugyan iráni (pártus) eredetű, magyarul „az alászállás helyét” jelenti. Az örmény vallási hagyomány szerint a vízözönt követően a bibliai Noé (*Noyan*) nagy bárkája (*Noyan Tapan*) ezen a helyen, az Ararát hegy (*Masis, Ayrarat*) tőszomszédságában feneklett meg, és ez a hiedelem az örménység számára komoly identitásképző erőt jelentett. A tartomány a kora újkori egyháztörténet szemszögéből sem elhanyagolható. Nahicseván Lemberg (Lviv, Lwów) és Erdély mellett a Rómához hű örménykatolikus (unitus) egyház egyik bölcsője volt. Úgy véljük, ezekről a kérdésekről néhány hosszabb bekezdés erejéig említést kellett volna tenni az előzmények taglalása során.

A kötet második része az 1985–1991 közötti időszakra vonatkozó forrásokat tartalmazza. A gondosan válogatott dokumentumok legnagyobb hányada a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárnak (réggi nevén Magyar Országos Levéltár) fondjaiban (Külgyminisztérium, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Külügyi Osztálya, Kádár János titkársága, Antall József miniszterelnök irathagyatéka) található. (Sok irat a keltezésekor titkosított minősítést kapott.) A kötet dokumentumokat közül a moszkvai Oroszországi Állami Legújabbkori Történeti Levéltárból (a Szovjetunió Kommunista Pártja KB központi apparátusának irataiból) is. A források megismerése során feltárul a hazai rendszerváltozás leképeződése és a Szovjetunió felbomlásának a folyamata. Az 1980-as évek végéig a magyar államapparátus figyelemmel tekintett a Karabahban egyre nehezebben kezelhető etnikai feszültségekre, és a dokumentumokban tükröződik az akkori pártvezetés aggodalma is: a vezetők félték, hogy a karabahi példa Magyarországra is hatással lehet.

Az 1980-as évek közepén a magyar pártiratok az örmények körében erősödő és terjedő (s egyre inkább kezelhetetlenné váló) nacionalizmus veszélyére hívták fel a figyelmet. Örmény értelmiségi körökben ugyanis nyíltan hangzották, hogy a kaukázusi régió örménységének egy államban kell egyesülnie, beleértve az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságban élő karabahi és nahicseváni örményeket is. Az örmény törzsterületeken – leszámítva egy nagyon rövid periódust (1918–1920) – a 11. század közepe óta nem létezett örmény államosság, ugyanakkor az örmények körében is jelen volt és egyre erősödött az önálló, független

állam igénye. Az 1898–1922 közötti, az Oszmán Birodalom idején elkövetett népirtásokra és az 1920. évi bolsevik hatalomátvételle (és okkupációra) nemzeti tragédiaként tekintett a köztudat, és kialakult az a percepció, hogy az örmény becsapott és kismimizett nemzet. Mindez bűvópataként tört elő az 1980-as években Örményországban. A Szovjetunió időszakában ugyanis egészen az 1960-as évek végéig tabunak számított az örmény népirtás emléke, és mindazokat, akik szóba hozták és emlékét felidéztek, a hatóságok gyanakvó szemmel figyelték. Sztálin rémuralma alatt a megemlékezők gyakran életükkel fizettek a kiállásukért. Nem volt ritka még az 1960–1970-es években sem, hogy szigorú retorziókat alkalmaztak azokkal szemben, akik az örmény történelmet a hivatalos állásponttól eltérően értelmezték. Magyarországon az MSZMP KB utasítására a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnöksége a kisszámú hazai örmény közösség képviselőit ebben az időszakban szigorúbban megfigyeltette.

A másik fontos dolog, amit e kötetből megtudtunk, hogy az Ellenzéki Kerekasztal idején (1988–1990) a rendszerváltó alternatív szervezetek, majd pártok párhuzamot vontak a karabahi örménység és a határon túli, különösen a romániai magyarság helyzete között. Ékes példája, hogy amikor 1989. december elején Antall József későbbi miniszterelnök, még a Magyar Demokrata Fórum vezetőjeként, egy örmény tudományos folyóiratnak adott interjút, azt nyilatkozta: ahogy a karabahi örményeknek, úgy az erdélyi magyaroknak is joguk van az önrendelkezésre. Azt is megtudhatjuk a dokumentumokból, hogy közvetlenül a rendszerváltozást követően a Szovjetunióból kiváló, függetlenné váló azeri és örmény állam képviselői kérték az országuk elismerését, illetve Magyarország segítségét a konfliktus diplomáciai rendezésében.

1991-ben a magyar diplomácia – miként más országok külpolitikai szakértői is – aggodalommal tekintett az azeri politikai fejleményekre. Valós veszélynek tűnt, hogy Azerbajdzsán területén gyökeret ereszthet az iszlám fundamentalizmus, aminek voltak is bizonyos jelei. A szomszédos Iráni Iszlám Köztársaság is árgus szemekkel figyelte a politikai változásokat Azerbajdzsánban. Irán területén jelentős számú azeri közösség élt, és tagjai komoly politikai befolyással rendelkeztek az államvezetésben. Számos vallási vezető vagy ajatollah volt azeri származású. Félő volt, hogy Irán iszlám forradalmat robbanthat ki az akkor függetlenedő Azerbajdzsán területén, ami megváltoztatta volna a status quót az egész régióban.

A kötet végén névmutatót, valamint térképet találunk a korabeli Hegyi-Karabah és a Kaukázuson túli régió etnikai arányairól, ami nagyban segíti eligazodni az olvasót a roppant bonyolult konfliktus megértésében.

Összefoglalva, a Kőszegi Margit, Seres Attila és Bottlik Zsolt által közreadott könyv mindenképpen megkerülhetetlen, egyúttal inspiráló és gondolatébresztő mű. Az általunk tett észrevételek és megjegyzések nem csökkentik a könyv komoly szakmai értékét. A munka új, eddig feltáratlan levéltári dokumentumok segítségével új megvilágításba helyezi a magyarországi rendszerváltás történetét, továbbá új információkkal gazdagítja az azeri, örmény, szovjet és posztszovjet témájú, az 1980–1990-es évekre vonatkozó történeti kutatásokat. Jó szívvel ajánljuk a kötetet a korszak értő kutatóinak és az olvasóközönségnek, és bízunk benne, hogy kis idő múltán idegen (angol) nyelven is napvilágot lát.

Nagy Kornél*

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., nagy.kornel@abtk.hu).

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest

CONTENTS

Hungary's Foreign Policy Opening in the Second Half of the 1980s (Péter Vámos)	325
<i>Studies</i>	
Mózes Csoma: A Foreign Policy Opening in the Late Kádár Era: The Establishment of Diplomatic Relations between Hungary and South Korea	329
Attila Novák: Long March, Loopholes Exploited: The History of Hungarian–Israeli Diplomatic Relations until the Resumption of Diplomatic Relations	349
István Tarrósy: Hungarian Foreign Policy Regime Change in Africa: Relations with the Republic of South Africa in the 1980s–1990s	371
Isaac Bershaday – Péter Vámos: “They Came to Hungary to Learn”: Chinese Guest Workers in Győr	387
<i>Workshop</i>	
Gábor Demeter: The Perception of Ottomans and Muslims in Bulgaria in the 19 th Century: The Roots of Present-day Stereotypes and Prejudices	409
Dániel Farkas: Heading to Baku! The History of Dunsterforce	431
<i>Book Reviews</i>	
A History of Ukraine (Katalin Schrek)	461
The Hungarian–Albanian Dictionary by Zoltán László: Imperialism and Linguistics (Joachim Matzinger)	466
The Polish Question in Hungary in the World War I (Dániel Miklós)	470
Hitler's French Soldiers in the Soviet Union (Márk Palócz)	473
Hungarian Diplomatic Sources on the Azerbaijani–Armenian Conflict (Kornél Nagy)	476

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2023. évi évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Kutatási Hálózat Titkársága
és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

HUN
REN

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

